

15. Роздобуцько М. Середньовічні золоті копальні на території України // Склі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. - Львів, 1995. - С. 84-87.
16. Комендар В. И., Молотков П. Н., Поляновский А. А. и др. Основные заповедники, флористические заказники, резерваты и памятники природы Закарпатской области // Карпатские заповедники. - Ужгород, 1966. - С. 248; Черныш И. В. По сталактитовым пещерам ... - С. 45.
17. Комендар В. И. и другие. Основные заповедники ... - С. 248; Лазаренко Э. А. По вулканическим Карпатам ... - С. 246.
18. Дублянский В. Н., Ломаев А. А. Карстовые пещеры. - С. 59-60; Лазаренко Э. А. По вулканическим Карпатам ... - С. 46.
19. Лазаренко Э. А. По вулканическим Карпатам ... - С. 46.
20. Черныш И. В. Карстовые пещеры ... - С. 32-49; Черныш И. В. По сталактитовым пещерам ... - С. 36-45; Комендар В. И. и другие. Основные заповедники ... - С. 233-249; Сова П. П. Шумят водопады Закарпатья // Карпатские заповедники. - Ужгород, 1966. - С. 205-207; Черныш А. П., Савич В. П., Грибович Р. Т., Ярошинский Б. X. Разведки в Закарпатской области // АО 1972. - М., 1973. - С. 348; Лазаренко Э. А. По вулканическим Карпатам ... - С. 96; Дублянский В. Н., Ломаев А. А. Карстовые пещеры ... - С. 55-60; Демедюк М. С. Морфоструктуры ... - С. 59.

ЯРОСЛАВ АЛЕШКЕВИЧ

ЗБРОЯ УГОРЦЯ-ВОЯКА ЧАСІВ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ТА УТВОРЕННЯ РАННЬОФЕОДАЛЬНОЇ УГОРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Археологічні дослідження, які активно проводилися в останньому десятилітті ХХ ст. на території одного з найбільших угорських поховальних комплексів ранньофеодальної доби в Закарпатті (с. Чома, Берегівського району), надали цінну інформацію стосовно видів зброї та матеріалу, з якого вона виготовлялася, а також - кінського спорядження угорців у часи їхнього переселення в Дунайську улоговину. Окремі поховання просто насичені фрагментами зброї або її цілісними зразками

(шаблі, мечі, сокири та ін.), які клялися разом з померлою людиною у могилу, тобто виконували функцію супроводжуючого інвентарю.

Оскільки угорці жили у часи, коли війна для них була постійним промыслом та чи не єдиним доступним джерелом надходження благ, а жорстокі зіткнення - звичайною нормою взаємовідносин з сусідніми народами, то не дивно, що саме зброї надавалася підвищена увага. У цьому випадку, мова йде про появу нових для угорців видів зброї, зокрема - шаблі та меча та запровадження «революційних» елементів спорядження бойового коня. Тип і зовнішній вигляд зброї та кінської упряжі є чи не єдиними ознаками, за якими можна ідентифікувати археологічні знахідки, як такі, що мають угорське походження. Всі інші вироби з металу, що поширені на території від Дунаю до Китаю, зокрема ножі, кресала, бойові сокири, наконечники стріл та окремі різновиди металевих оздоб, не мають чіткої етнічної атрибуції і сприймаються як складові елементи загальної степової кочівницької культури.

Незважаючи на те, що, починаючи вже з V століття, шабля набула загального поширення на просторах від Центральної Азії до Поволжя і була найбільш розповсюдженою в середовищі кочових народів [1], угорці почали використовувати її досить пізно, лише з VIII століття і то під впливом тюрк (хозар). Поява довгої однолезової з вигином шаблі одразу викликала відповідні зміни у військовій тактиці угорців. Віртепер з'явилася можливість створити легкоозброєне надзвичайно рухливе кінне військо, яке здійснювало короткотривалі наскоки на сусідні напівкочові та осілі народи. Крім шабель, легка кіннота угорців була озброєна ще й списами [2]. Саме з угорськими племенами пов'язують появу шаблі у степах Східної Європи [3]. Можливо, що й на територію Київської Русі цей вид зброї потрапив завдяки угорським-кочовикам [4]. Майже всі знайдені на сьогодні угорські шаблі (в тому числі при розкопках окремих могил у с. Чома) були оздоблені зооморфними малюнками, в яких особливо чітко прослідковується тема трилисника, інколи оригінально доповненого зображенням ягід. У таких художніх формах відчувалося поєднання як власних традиційних угорських мотивів, так і окремих елементів тюркського і, навіть, пізньосасанідського та согдійського мистецтва VI - VII століть [5]. Пізніше поміж

елементів рослинного орнаменту з'явилося зображення хреста, що було відголосом прийняття угорцями християнства [6]. Подібної оздобі не було знайдено на зброї Чомського могильника, оскільки на момент його використання угорці ще були типовими язичниками. У зв'язку з тим, що шабля стала незамінною у військових сутичках, виникла природна потреба у її подальшому технічному удосконаленню. Спочатку суттєвих змін зазнала її довжина, яка поступово досягла 90 см., але головне нововведення - нахил ручки у бік лева, що значно підвищувало зручність та ефективність використання шаблі, тобто збільшувало розгінну силу для нанесення удару. Останнім часом твердження про те, що угорці не вміли самостійно виготовляти шаблі чи інші види зброї і взагалі не знали, що таке ковальська справа, ставиться під сумнів. Археологічні знахідки підтверджують той факт, що угорці, очевидно під впливом хозар, оволоділи, принаймні у мінімальному обсязі, технологією термальної обробки заліза, яка відбувалася у спеціальних формах, де метал не розплавлявся, а осідав на дні, набуваючи вигляду заготовки. Потім, за допомогою молота, з нього видалялися інородні домішки. Праця коваля, якого називали в народі залізобитником (*vasnegó*), словом, яке походило з тюркської мови [7], дуже шанувалася угорцями. Однак, відсутність досвіду та навичок ковальської справи давалося в знаки і тому угорці, скоріш за все, схилилися до можливості придбати вже готову зброю шляхом обміну, ніж її виготовляти. Мати шаблю для більшості угорців було досить дорогим задоволенням, тому покласти її, зокрема, в могилу у вигляді складового елемента поховального обряду могла собі дозволити лише багата родина [8]. У менш забезпечених - шабля передавалася у спадок від батька до сина.

Після серії військових поразок, яких зазнали угорці у 955 та у 970 роках в Центральній Європі та на Балканському півострові, стало зрозумілим, що використання кочівницької військової тактики і відповідної до неї зброї у майбутньому просто неможливе. Почалося швидке переозброєння угорських воєнків за новими стандартами у відповідності до потреб часу. Яскравим прикладом впливу на цей процес європейських традицій можна назвати - появу залізних мечів північного та західноєвропейського зразків. Масовий характер поширення

нового виду зброї підтверджується археологічними дослідженнями [9]. Однак, серед дослідників виникали дискусії стосовно існування в угорців навиків самостійного виготовлення мечів. А. Руткаї припускав, що основна частина мечів дісталася угорцям в якості трофею після їх перемоги над моравцями [10], а А.Хроповський стверджував, що мечі для угорців були виготовлені слов'янами ще у IX столітті [11]. Дійсно, досліджуючи окремі досягнення угорського ремесла, в тому числі і у ковальській справі, можна припустити, що на подальший розвиток окремих його галузей мали визначальний вплив слов'янські народи. Це підтверджується даними лінгвістики та топографії. Так, сучасне угорське слово - *kovács* - (коваль) - слов'янського походження [12]. Крім того, переважна більшість назв старих ремісничих залізобробувальних центрів Угорського королівства мала слов'янські корені, тобто була заселена слов'янським населенням, яке задовольняло, в першу чергу, зростаючі матеріальні потреби угорської еліти та навчало тонкощам ремесла рядових угорців. Якби ці поселення виникали пізніше, вже після приходу угорців, і були заселені неслов'янськими ремісниками, то було б логічно, якби для їх позначення застосовувалися б власне угорські назви.

Наконечники угорських стріл - важливий елемент легкої зброї - виготовлялися із заліза і мали черенковоподібну форму з плоским широким вербо- та листоподібним пером. Їх довжина коливалася від 8-ми до 13-ти см. Угорські стріли були своєрідним рекордсменом за дальністю польоту. Вони могли вразити ціль на відстані до 600 м., а тогочасні європейські зразки - лише на 100-150 м. Зрозуміло, що такі результати можна було досягти лише при умові наявності досконалого виду лука. Оскільки часові та ресурсні витрати на виготовлення наконечників стріл були порівняно мінімальними, то їх дуже часто використовували як супровідний інвентар у поховальному обряді, бо вони вдало компенсували відсутність дорогих видів зброї. У Чомському комплексі всі інвентарні поховання мають різну кількість наконечників стріл. Інколи за кількістю наконечників у похованні можна визначити соціальний статус воїна. Угорський дослідник Д.Ласло вважав, що чим більше наконечників стріл знаходилося у могилі, тим було вище ієрархічне становище похованого [13].

Очевидно, що поява нових видів зброї, автоматично вимагала привнесення змін та вдосконалень у кінське спорядження угорського воєвдя. Ще у часи проживання на території Хозарського каганату угорці запозичили від тюрків два основних елемента кінської упряжі - стремена та сідло.

В історичній науці прийнято вважати датою появи стремени VI століття. Саме тоді вони масово поширилися, у вигляді одного з проявів давньотюркської культури, на величезних просторах від Китаю та Кореї до степів Східної Європи, де найбільш рані знахідки датуються другою половиною VI століття. [14]. Оскільки на цій території мешкало багато етносів, у тому числі і угорці, то всі вони так чи інакше потрапили під вплив тюркських традицій виготовлення стремени. Угорські стремена настільки подібні до тюркських, що важко ідентифікуються. Виготовляли їх із заліза і в основному у двох формах: восьмиподібні (з широким отвором для ноги і вузьким для ремня) та напівовальні (у верхній частині яких була розташована звужена пластинка з горизонтальним отвором для ремня). Розміри стремени були різноманітними. Вони залежали від суспільних, вікових та статевих відмінностей тих, для кого вони призначалися у використанні. Наприклад, для підлітків та жінок виготовлялися малі стремена, що було обумовлено необхідністю дбати про безпеку наїзника під час падіння з коня. У такому випадку ноги не затримувалися у стремени, а це дозволяло уникнути травми. Аналогічні міркування поєднувалися з необхідністю швидко сісти на коня, що вимагало створення важких типів стремени для представників знаті та воєвди.

Поява стремени не була ізолюваним явищем у подальшій еволюції елементів угорської кінської упряжі. Великі зміни настали після появи сідла на твердій основі. На жаль, не знаємо тих ранніх форм сідла, які використовували угорцями. Але те, що угорці розводили коней і використовували їх у складному поховальному обряді, знали сідло і вмiли ним користуватися ще до початку контактів з тюркським світом, не викликає сумніву [15]. Вірогідніше за все, власне угорське сідло було відносно примітивним, бо йому не вдалося витримати конкуренції із більш прогресивним тюркським варіантом. Більше того, була втрачена власна угорська назва сідла, вона була замінена на тюркське - «*pyereg*». Вважається,

що угорці були наступним після авар народом, який вдруге розновсюдив як стремена, так і сідло на територію Середнього Подунав'я [16].

Що стосувалося дрібних металевих предметів як військового так і побутового призначення, поширених в угорському середовищі, то визначити який етнос першим почав їх виготовити досить важко, а подекуди просто неможливо. Зокрема, усі знайдені археологами ножі та кресала виготовлялися із заліза і мали свої прототипи як в тюркському, так і в угорському світі. Різнилися вони лише за формою. Так угорські ножі, довжина яких коливалася від 16-ти до 21-го см., виготовлялися з прямою масивною спинкою, а кресалам надавалася трапецієподібна форма з трикутним виступом у центральній частині внутрішньої поверхні.

За результатами досліджень залишків різних видів зброї та кінської упряжі, які знайдені в угорських похованнях, у тому числі і в с. Чома, можна реконструювати образ угорця-кочовика, угорця-воєвди під час переселення та в часи утворення ранньофеодальної Угорської держави.

Література

1. Arendt W. Türkische Säbel aus dem VII - IX Jahrhundert // *Arheologia Hungarica*. - Budapest, - 1935. - q 16. - S.40.
2. Ковач Л. Вооружение венгров - обретателей родины. - М., 1980. - С.19.
3. Меперт Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // *Советская археология*. - 1955. - № 23. - С. 130.
4. Археология УССР. В 3-х томах. - Т. 3. - К., 1986. - С. 457.
5. Bartha A. Hungarian society in the 9th and 10th centuries. - Budapest, 1975. - P. 85.
6. Révész L. A magyar őslullás nyelvi temlékeiből. - Budapest, 1967. - Old. 32.
7. László Gy. A bonfoglaló magyar nép élete. - Budapest, 1988. - Old. 348.
8. László Gy. Östörteinetunk legkovábbi szakaszai. - Budapest, 1961. - Old. 131.
9. Ковач Л. Вказана праця. - С. 21.
10. Ruttkay A. Waffen und Reiteraus rüstung des 9 bis zur ersten Hälfte des 14 in der Slowakei // *Slovenska Arheologia*. - 1975. - N 23. - S. 252.